

(НЕ)ПРОЗОРИЙ СОЦІУМ: ВИБІР МІЖ ПРАЙВЕСІ ТА СВОБОДОЮ

Лідія Стародубцева

докторка філософських наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри медіакомунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, майдан Свободи 4, Харків, Україна 61022, e-mail: mediatopos@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Статтю присвячено окресленню «трансгоризонту» зняття опозиції прозорого/непрозорого соціуму в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між прайвесі та свободою в мережі Інтернет. Розглянуто інтерпретації концепту прозорості в європейській інтелектуальній історії від Джеремі Бентама до Вальтера Беньяміна. Охарактеризовано сучасні концепції прозорого суспільства (Джанні Ваттімо, Девід Брін, Бюн-Чул Хан, Ісаак Нахон-Серфаті та ін.). Досліджено конфлікт між «білим» і «чорним» розумінням соціальної прозорості, що проявляється у протистоянні свободи і прайвесі, доступного і конфіденційного, публічного та приватного в інтернет-просторі, у водорозділі між кіберзлочинністю і кібербезпекою. Проаналізовано лицювий та зворотній бік мережевої «відкритості» один одному мешканців інтернет-галактики. Доведено, що радикальний чутливий контент не має знаходитися у відкритому доступі та з необхідністю ставить питання медіаекології, медіагігієни і медіаправа. Окреслено песимістичний «жест відміни» самої ідеї інформаційної відкритості, сконцентрований у питаннях: «як зникнути?», «як стати невидимим?». Показано, чому наявність таємниць, право на приватність та збереження конфіденційності є необхідною умовою життя соціуму, гарантією його безпеки. Розкрито ключові теми дискусій щодо відкритості та доступності інформації в Інтернеті. Показано, що в демократичному соціумі бути прозорим – достойно і почесно, у тоталітарному – ризиковано і небезпечно. Сучасний соціум визначено як «нібито прозорий» (als-ob-транспарентний), тобто «ймовірно прозорий», «напівпрозорий», «квазіпрозорий», «неначе прозорий», що передбачає його еластичність, гнучкість, пластичність, здатність бути плинним і довільно змінювати ступінь інформаційної проникності ad hoc, в залежності від специфіки комунікаційної ситуації.

Ключові слова: прозорість, соціум, свобода, відкритість, гіпертранспарентність, прайвесі, приватність, публічність, кібербезпека, кіберзлочинність.

Для цитування: Стародубцева Л. (Не)прозорий соціум: вибір між прайвесі та свободою. Український соціологічний журнал. 2022. 28. С. 47–56. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-05>

How to Cite: Starodubtseva, L. (2022) '(Non)Transparent Society: Choice Between Privacy and Freedom'. Ukrainian Sociological Journal, (28). 47–56. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-28-05> [in Ukrainian]

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність теми дослідження, присвяченого проблемі прозорості сучасного соціуму, є більш ніж очевидною з огляду на те, що поняття «прозоре суспільство», введене до наукового обігу італійським філософом Джанні Ваттімо ще у 1989 році (тому самому році, що за дивним збігом обставин

вважається офіційною датою народження Всесвітньої Павутини і початком епохи діджитал), із кожним витком розвитку інтернет-технологій набуває все більш важливих і все більш контroversійних сенсів, обростає обертонами нових соціальних конотацій і стає полем гострих інтелектуальних баталій. У центрі цих дискусій поруч із звичним поняттям *transparent society* [12] зустрічаються і такі його варіації, як «со-

ціальна прозорість» [20], «суспільство прозорості», або «прозорість суспільства» [18] тощо. Дискурсивний «тренд на прозорість» у міркуваннях над однією з соціально значущих проблем сьогодення, на наш погляд, є аж ніяк не випадковим у цифрову епоху, яку іменують «часом транспарентності» (принаймні, так охрестила її головна редакторка журналу *Metropolis* Акіко Буш [13]. Слідкуючи за черговим скандалом «злих» у мережу персональних даних або виток секретних документів Пентагону, спостерігаючи онлайн за весіллям британського принца Гаррі або тенісним матчем у Ролан Гаросі, передивляючись стрим ракетного обстрілу українського міста або знищення російського танку у прямому етері, сучасна людина мимоволі може задатися питанням: у якому суспільстві ми живемо: прозорому чи непрозорому? А, може, квазіпрозорому? Так чи інакше, вочевидь, гаслом сьогодення є транспарентність. Чим вона є для нас – шансом або челенджем? На наше переконання, саме роздуми над природою транспарентності – ідеологічно мотивований, соціально обґрунтований і певною мірою технологічно детермінований маркер сучасності; саме у прозорості – унікальність, нерв і біль діджитал-ери, саме тут гніздиться *zeitgeist*. І сам по собі цей факт із необхідністю інспірує все нові й нові спроби зробити ідею прозорості предметом ретельної соціологічної рефлексії.

Ризикнемо стверджувати, що у семантичному фокусі майже всіх ристалищ навколо концепту соціальної прозорості – конфлікт між «білим» і «чорним» її розумінням, або, як вдало сформулювали цю думку автори одного з розділів колективної монографії, присвяченої дослідженню проблеми публічного інтересу і приватних прав у соціальних медіа, – зсув «ліній на піску» між «*позитивним і негативним континуумом прозорості*» [24, р. 130, 135]. Йдеться про спів- і протиставлення «*оптимістичного*» виміру тлумачення прозорості соціуму як *sine qua non* його демократичного устрою, необхідного (але не достатнього) атрибуту відкритого суспільства, свободи слова та вільного доступу до інформації, з одного боку, і «*песимістичного*» ставлення до суспільної прозорості, що уможливорює надто жорсткий соціальний контроль, порушення конфіденційності, посягання на державну та/або військову таємницю і за-

перечення права на приватність і прайвесі як такого, – з іншого. На нашу думку, подібні постійно циркулюючі в гуманітарному дискурсі протиставлення потребують пошуку не стільки примирливої «золотої середини» між полюсами протилежностей, скільки «третього шляху» зняття опозиції прозорого/непрозорого через їхнє парадоксальне співпадіння. Ця антиномія і визначає *проблемну ситуацію*, на розкриття причин формування та осмислення прогнозів можливого розвитку якої спрямовані наші міркування.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Перш ніж здійснити спробу визначення *ступеня наукової розробленості* досліджуваної проблеми, підкреслимо, що навіть короткий екскурс в історію ідеї транспарентності та її ментальних пригод у ландшафті західної метафізики, ймовірно, міг би стати предметом окремих фундаментальних студій, які потребували б аналізу десятків теоретичних концепцій та пригадування сотень імен і прізвищ мислителів. Такі розвідки з необхідністю набули б інтердисциплінарного характеру, зумовленого широким спектром розуміння самого поняття прозорості як епістемічного концепту, етичної категорії та оптичної метафори, що сягає корінням до знаменитого римського *oculus* («Ока Пантеона») як образу абсолютної відкритості людини перед Богом і латинської максими *Deus conservat omnia* («Бог зберігає все») як основи християнської концепції прозорої свідомості. Протягом, як мінімум, трьох останніх століть концепт прозорості, покинувши теологію, продовжує існувати у секулярній та постсекулярній культурі в дещо редукованому сенсі, кочує між соціальною філософією, політичними студіями, юриспруденцією та криміналістикою і витлумачується як синонім видимості, очевидності, зрозумілості, ясності, освіченості, доступності, чіткості, підконтрольності, підзвітності, відповідальності тощо.

Пригадаємо лише декількох блискучих дослідників, які зіграли визначну роль у розмітці траєкторії рухів у цьому лабіринті ідей. Реперними точками таких концептуальних мандрів є описаний у трактаті Джереми Бентама проєкт «*паноптикону*» як ідеальної в’язниці, де наглядач має можливість спостерігати за в’язнями, зали-

шаючись для них невидимим [11]; ключові ідеї незавершеного *opus magnum* Вальтера Беньяміна – «проєкту аркад», присвяченого прозорості пасажів («*das passagen-werk*») [9], і теорія «руйнації аури», що ніби народилася зі страху перед банальністю усього прозорого та профанністю відкритого [10]; рефлексії над хитросплетінням *Приватного та Публічного* в антропології та розвідках у галузі політичної моралі Ханни Арендт [5, 22]; розмірковування щодо понять «*sociétés disciplinaires*» і «*sociétés de contrôle*» Жюльєн Дельоза [15] і Мішеля Фуко [17], теорія «прозорості зла» – «*la transparence du mal*» Жана Бодріяра [6] та ін. Ці перлини зі скарбниці історії ідей класичної європейської традиції певною мірою слугують метафізичним фундаментом для послідовної розробки проблеми прозорості суспільства, здійсненої її «першовинахідником» – парадоксальним мислителем, політиком і письменником із Турина Джанні Ваттімо.

Поняття *la società trasparente* Ваттімо вводить під знаком питання і ставить під радикальний сумнів саму можливість реалізації ідеї прозорості суспільства: на думку філософа, завдяки поширенню систем комунікації здійснюється вивільнення багатьох культур і різноманітних *Weltanschauungen* і саме тому суспільство стає не більш прозорим, самосвідомим, освіченим, а, навпаки, все більш складним, двозначним, мінливим, заплутаним і навіть хаотичним [16, 26]. Порівнюючи мас-медіа, що надають можливість у режимі реального часу безперешкодно отримувати інформацію про все, що відбувається у світі, з реалізацією гегелівського Абсолютного Духа як самосвідомості всього людства, Ваттімо переконливо доводить, що ідея прозорого суспільства, як і недосяжний ідеал Гегеля, залишається не більш ніж утопією. Таким чином, історія концептуалізації феномену транспарентного соціуму фактично починається з парадоксу: замість оди прозорому суспільству автор однойменної праці фактично представив маніфест соціальної непрозорості.

Віртуозні розвідки Ваттімо, що розгорталися в межах постмодерної нігілістичної герменевтики, і донині не втрачають своєї евристичної цінності. Вони мають потужний вплив на його однодумців і послідовників, серед праць яких найбільш важливими у контексті наших роздумів є

роботи каліфорнійського вченого, публічного спікера і письменника Девіда Бріна – автора провокативного аналізу ідеї «*взаємної прозорості*», суть якої можна звести до питання: якщо уряди, багатії, поліціянти, злочинці та техноеліта мають право спостерігати за нами, то хіба ми не повинні мати можливість спостерігати за ними? [12]; берлінського філософа та культуролога корейського походження Бюн-Чул Хана, який досліджує «*темну сторону прозорості*» (що, на його думку, за іронією долі пов'язана з відсутністю таємниці, зникненням приватності, гомогенізацією, крахом довіри в сучасному суспільстві) та засуджує прозорість як фальшивий ідеал, іменуючи її найсильнішою та найзгубнішою з наших сучасних міфологій [18]; оттавського вченого у галузі теорії комунікації Ісаака Нахон-Серфаті, який запропонував екстравагантну концепцію «*деформуючої прозорості*», зосереджуючи увагу на етичних проблемах епатажного медіадискурсу екстремістів і радикалів [23]. Можна було б до нескінченності перебирати вервиці історії ідеї прозорості сучасного суспільства, втім і вже згаданого достатньо, щоб переконатися в невичерпності глибини проблем, з нею пов'язаних, – соціально-політичних, моральних, психологічних, юридичних, естетичних тощо.

Мета цієї статті – виокремлення медійного аспекту розуміння соціальної прозорості як одного із дослідницьких ракурсів медіасоціології, зокрема визначення можливостей зняття опозиції прозорого/непрозорого соціуму в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між прайвесі та свободою в мережі Інтернет.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Роздуми над проблемою (не)прозорості соціуму в епоху діджитал варто розпочати з формули деонтологічної етики Канта «дійте лише згідно з тією максимою, за якою ви водночас бажаєте, щоб вона стала універсальним законом», що можна розуміти як «категоричний імператив» прозорого суспільства. Він означає абсолютну і безумовну вимогу існувати так і бути таким, щоб ваше життя можна було перетворити на цілодобовий інтернет-стрим. Втім, для розуміння прозорого суспільства у Канта доцільно було б запозичити ще одну ідею – «*als ob*», «нібито», що

означає: ми не знаємо, існує трансцендентальний суб'єкт чи ні, однак мусимо жити так, «начебто» він існував. Інакше кажучи, ми маємо жити в паноптиконі всезагальної видимості, абсолютно прозоро, остаточно зруйнувавши межу між приватним і публічним, не маючи бажання щось приховувати чи замовчувати, неначе транслуючи своє життя в мережу нон-стоп, 24/7.

Кожен із нас не проти заглянути за лаштунки життя іншого, але чи кожен готовий бути видимим? Всесвітній цифровий паноптикон, що формує обмежений контурами екрану «трансгоризонт бачення» з його віртуальними іграми удаваних ідентичностей, став нашою повсякденністю. З огляду на це, важко не погодитись з лондонським професором у галузі експертизи бізнес-інформації та медіааналітики Альберто Лопес-Валенсуелою: протягом останніх двадцяти п'яти років ми спостерігаємо різку і невпинну зміну балансу влади від інституцій до громадянського суспільства, яку підживлюють новий суспільний договір і «Нова Нормальність» – «гіперпрозорий, взаємопов'язаний і медіаанархічний» світ [25, р. 15]. На відміну від часів постмодерної диверсифікації та захоплення різноманітністю картин світу, представлених у маніфесті Ваттімо, в описаній Лопес-Валенсуелою «Новій Нормальності» сучасної ризоматичної мережевої культури медіаанархія не протистоїть суспільній прозорості, а, скоріше, її посилює. У світі соціальних медіа ми змушені бути одночасно і спостерігачами, і тими, за ким спостерігають, і тими, хто намагається спостерігати за спостерігачами.

Хіба чверть століття тому можна було уявити стрим-трансляції закритих судових засідань, виставлені в мережі юридичні адреси підприємців і податкові декларації чиновників вищих органів влади, договори держзакупівель і тендерів (за якими можемо слідкувати на таких різних інтернет-ресурсах, як, наприклад, заснований у 2016 році український сайт *Prozorro*, у самій назві якого обігрується тема прозорості)? Здається, все репрезентовано в мережі і доступно в онлайн-режимі: маршрути переміщення вантажів і доставки товарів, відеозаписи лекцій та захисту докторських дисертацій. Релігійні наставники проповідують і здійснюють ритуали онлайн, працюють віртуальні музеї і виставки, університетські

лабораторії і навіть цвинтарі. Так, за цей відрізок часу світ став не просто більш прозорим. Ми вступили в еру гіпертраспарентності, ставши її мимовільними свідками та акторами. Але чи це є травматичним досвідом для *homo digitalis* у сучасній медійно-анархічній ситуації? Аж ніяк ні: у ставленні до прозорості превалює позитив, якщо вона сприймається з утилітарного боку. Прозоро – це не просто відкрито і чесно, а ще й зручно, функціонально, комфортно.

Скролінг строкатих стрічок соціальних мереж справляє враження, що сучасна людина є достатньо егоцентричною та ексцентричною: вона і сама радо відкриває себе світу, легко знімаючи межу між своїм і чужим, закритим і відкритим, приватним і публічним. А це означає, що не тільки харизматичні одинаки і громадські лідери, але й мільйони звичайних мешканців віртуальних ландшафтів охоче виставляють своє життя на показ так, ніби живуть на подіумі якогось нескінченного мережевого фешн-шоу: мовляв, дивіться, як я одягнений, про що думаю, де відпочиваю, що їм і з ким спілкуюся. Зворотній бік такої щедрої відкритості знайомий всім. У найбільш радикальних проявах вона виявляється демонстрацією грубих сексуальних сцен, екстремістських акцій, наслідків і жертв катастроф, некрофільського безглуздя, моторошних девіацій та перверсій, жакливого насилля у режимі реального часу, в тому числі відео згвалтувань, цькування, знущання, страт на кшталт кастрації та відрубання голів, вбивства онлайн. І цей чутливий контент, що не має знаходитися у відкритому доступі, з необхідністю ставить питання медіаекології, медіагігієни і медіаправа, проблеми цензури, етики і удосконалення законодавства щодо градуйованого, багатоступеневого доступу до такої інформації, що в змозі нанести шкоду психіці.

«Чи змусять нас технології *вибирати між Прайвесі та Свободою?*», – запитують слідом за теоретиком прозорого суспільства Девідом Бріном соціологи і політологи, юристи та економісти, ІТ-фахівці й веб-аналітики у палких дискусіях щодо відкритості та доступності інформації в Інтернеті – словесних бійках, що не вщухають протягом уже більше двох десятиліть поспіль. Чим більш прозорим стає соціум, тим більше його суб'єкти дбають про охорону та збереження своєї конфіденційності.

Чим більш досконалішими стають інтернет-технології, що забезпечують соціальну прозорість, тим більш активно розвиваються і технології, що перешкоджають їй. Що заважає формуванню прозорого соціуму? Кому шкодить прозорість і хто її боїться? Відповідей на ці питання існує незліченна кількість. Це не тільки «темні світи» криміналітету, корупції і розпусти. Це військові таємниці, секретні дані розвідників і спецслужб, а також щільні мережі державних і корпоративних, технологічних і комерційних, юридичних і медичних, побутових і сімейних таємниць, без яких соціум просто не може існувати. Закриті бази даних і засекречена інформація допомагають зберегти життя і здоров'я, власність та безпеку. Наявність таємниць, право на приватність та збереження конфіденційності є необхідними умовами життя соціуму, гарантіями його безпеки. Ця максима є самоочевидною та безперечною, концептуально осмисленою та закріпленою законами. Достатньо згадати роздуми іспанського соціолога Мануеля Кастельса «про приватність та свободу в кіберпросторі» [3, с. 168-187] або страсбурзьку «Декларацію про свободу комунікацій в Інтернеті» [2].

Повернемося до опозиції оптимістичного та песимістичного ставлення до ідеї соціальної прозорості. На відміну від горезвісної постмодерної боротьби за «видимість» кожного індивіда, будь-яких ком'юніті та субкультур, сьогодні, за часів пост/пост/пост/...модерної нетократії та нестримної боротьби за гегемонію найуспішніших медіарепрезентацій всього і вся у Всесвітній Павутині, як не дивно, все частіше лунають нарікання на те, як складно «зникнути», отримати право на «цифрове забуття», стерти свої електронні сліди та зберегти свою «невидимість». Існують навіть ґрунтовні теоретичні дослідження і монографії, присвячені питанням «How to disappear», «How to become invisible?» (див., наприклад, [4, 13, 14] та ін.). Так в амбітній, претензійній, жадібній до слави, визнання і популярності свідомості носіїв нашого віртуального «суспільства вистави» народжується внутрішній спротив, що ніби наслідуює мудрість даоської максими «той, хто вмів ходити, не залишає слідів».

«Як зникнути? Як стати невидимим?» Ці, здавалося б, несподівані для західного індивідуалістичного суспільства

питання характерні не тільки для шпигунів, злочинців, меланхоліків і мізантропів, але й для втомлених світлом відеокамер популярних акторів, зірок шоу-бізнесу та успішних політиків. Деякі з них, за їхнім власним визнанням (часто не таким вже і чесним, а розрахованим на все той же публічний ефект), раптово починають плекатися стратегією ескейпу, мріючи про втечу від настирливих блогерів-інтерв'юерів і пронизливих папараці. На противагу кредо «зберігай все», запропонованому американо-австралійським вченим, дослідником у галузі комп'ютерних наук, письменником і апологетом технологій створення цифрових двійників Гордоном Беллом, який у книзі «Ваше життя завантажено» («*Your Life, Uploaded*») закликає фіксувати та зберігати в мережі всі електронні сліди свого життя [7], «пам'ятати все» [8] і, відповідно, частіше натискати на клавішу *save*, народжується і поширюється протилежне гасло – якомога частіше використовувати клавішу *delete*, яка допомагає «видаляти пам'ять», «забувати» непотрібну або негативну інформацію і тим самим рятує прайвесі (див., наприклад, дослідження професора управління та регулювання Інтернету в Оксфордському інституті Інтернету Оксфордського університету, дослідника мережевої економіки Віктора Маєра-Шенбергера «Видалити: перевага забування в епоху цифрових технологій» [21]). Такий песимістичний «жест відміни» самої ідеї інформаційної відкритості не випадково набуває популярності саме в цифрову епоху тріумфальної ходи у свідомості соціуму оптимістичного ідеалу абсолютної прозорості.

Зазначимо, що протистояння «позитивного» і «негативного» горизонтів розуміння соціальної прозорості не є ані лінгвістичною забавою, ані «грою в бісер» порожніх поняттєвих конструкцій. Якщо у «відкритих суспільствах» прозорість слугує інструментом поширення інформації задля вирішення соціально значущих проблем, допомагає інформувати, просвіщати та розважати, боротися зі злочинністю, вчитися, примножувати добробут, будувати кар'єри, формувати бренди і репутації, сприяючи тому, щоб соціум ставав усе більш раціональним і досконалим, то у «закритих суспільствах» прозорість не просто робить можливим контроль і порушення конфіденційності, крадіжки і ви-

користовування у власних цілях приватної інформації, позбавлення людини права на партикулярний вибір і особисту позицію, але й стає реальною загрозою для безпеки і життя: достатньо пригадати судові процеси та ув'язнення політичних опонентів за необачний пост у соцмережі або вбивство росіянами українців на окупованих територіях лише на підставі наявності патріотичного контенту в їхніх смартфонах.

У демократичному соціумі бути прозорим – достойно і почесно, у тоталітарному – ризиковано і небезпечно. Якщо бунтом проти «позитивного» розуміння прозорості соціуму є спроба утаємничення злочинних справ, дій розвідувальних спецслужб, кримінальних порушень і корупційних схем, то протидією «негативному» ставленню до суспільної прозорості є низка заходів інформаційної безпеки. Відповідно до низки цих і подібних їм протиставлень можливо і технологічні бар'єри для реалізації ідеалу соціальної прозорості розділити на «білі» та «чорні». «Білі» технології спрямовані на кібербезпеку та інформаційну гігієну, захист персональних даних і технологічних секретів, охорону державних, військових, корпоративних, економічних і особистих таємниць, збереження інтелектуальної власності і копірайту, права на приватність та конфіденційність інформації. «Чорні» технології націлені на утаємничення злочинів і порушення чужих таємниць в Інтернеті – здійснення кіберзлочинів («діджитал-копи», «цифрові пірати», «кібершахраї», «кібертероризм», «кіберсек'юриті»).

«Страхи щодо конфіденційності в Інтернеті, викликані Google і Twitter», «Гонка озброєнь збору даних у Facebook», «Ваша електронна книга читає вас», ««Миттєва персоналізація» приносить додаткові проблеми з конфіденційністю у Facebook». Це лише кілька прикладів заголовків у ЗМІ, що стосуються проблеми конфіденційності та персоналізації в Інтернеті, з аналізу яких починає свою дисертацію «Темна сторона персоналізації: як збір і використання персональних даних впливають на конфіденційність, персоналізацію та готовність до транзакцій», захищену в Маастрихтському університеті, дослідник у галузі міжнародного бізнесу та стратегічного маркетингу Йорг Зесак [28]. Автор показує, як персоналізація може призвести до зворотного ефекту, спричинивши небажання клієнтів

користуватися послугами або, що ще гірше, негативне ставлення до компанії. Так, одне з опитувань Opera Software, на яке посилається Зесак, показало, що американці бояться порушення конфіденційності в Інтернеті більше, ніж втрати роботи чи оголошення особистого банкрутства. Якщо «за непокоєння конфіденційністю» вступає у протиріччя з технологіями «персоналізації даних», то хіба це не свідчить про те, що у кожної «світлої» технології може бути своя «темна» сторона?

Парадокс полягає в тому, що «білі» і «чорні», «світлі» і «темні» інтернет-технології використовують одні й ті ж самі інструменти, працюючи з одними й тими ж самими об'єктами: персональними даними, банківськими рахунками, паролями, приватною інформацією. Однак одні існують задля збереження їхньої таємниці, а інші – задля їхнього викрадення, заволодіння ними. Все та ж сама «лінія зіткнення» між приватним і публічним відтепер визначає межу між кібербезпекою і кіберзлочинністю. Різновидів останньої існує велика кількість: онлайн-шахрайство та інтернет-піратство, кардинг, фішинг, вішинг, кард-шаринг, мальваре, рефайлінг тощо. Відповідно, і прийоми захисту від них стають все більш складними, і все більш розгалуженою стає галузь знань, в якій питання кібербезпеки і кіберзлочинності розглядаються у тісному взаємозв'язку (див., наприклад, працю американських діджитал-криміналістів «Кіберзлочинність і суспільство»: [27]), що стала вже класичною і витримала серію перевидань, або цікаву розвідку у галузі кримінального правосуддя «Кіберпростір, кібербезпека та кіберзлочинність», автори якої надають огляд кіберзлочинності, кіберзагроз і вразливостей, з якими люди, компанії та уряди щодня стикаються в цифровому середовищі, і розкривають важливі проблеми, пов'язані з конфіденційністю, тероризмом, хактивізмом і темною мережею [19] та ін.). Кіберзлочинність можна розглядати в позитивному контексті, а кібербезпеку – в негативному. Наприклад, хакерські атаки можуть використовуватися задля досягнення воєнних цілей звільнення захоплених ворогом територій, в той час як технології захисту персональних даних – слугувати шахраям. І соціальна інженерія, і розповсюдження протиправного контенту також є амбівалентними з етичної

точки зору, бо можуть бути використані як «во благо», так і «во зло». І це вкотре доводить той відомий факт, що технології самі по собі не можуть бути ні на боці світла, ні на боці темряви: все залежить від того, в чийх руках вони знаходяться і в чийх інтересах вони працюють.

Не випадково хакери не раз ставали геніальними винахідниками у світі інтернет-технологій (серед них, не більше не менше, і сам батько Всесвітньої Павутини Тім Бернерс-Лі, і розробник мережі Facebook, засновник *Meta* Марк Цукерберг). У той же час, талановиті ІТ-спеціалісти здебільшого і стають саме тими фахівцями, які розробляють і здійснюють кібератаки. Техніка існує «по той бік добра і зла». Так, розвиток нових технологій розпізнавання голосу та облич, з одного боку, може допомагати знаходити злодіїв і викрадених дітей, а з іншого – красти і вбивати. Так само і розвиток технологій тотального слідкування за людиною (відеофіксація зовнішніми та натільними камерами спостереження, збір і збереження геолокаційних даних за допомогою навігаторів глобальної системи позиціонування *gps*, запис усіх вхідних і вихідних дзвінків, *sms*-повідомлень, фотографій і меседжів у соціальних медіа тощо) надає можливість, з одного боку, зберігати цінні спогади, створювати унікальні архіви, ініціювати творчість, а, з іншого – саджати за ґрати інакодумців і будувати справжнє «суспільство контролю», що мимоволі занурює людину у безвихідь долі цифрового в'язня повсякденного шоу «за склом».

На наше переконання, головним водорозділом у вирішенні питання соціальної прозорості в медіапросторі був, є і залишається вибір між свободою та прайвесі, доступним і конфіденційним, публічним і приватним, кіберзлочинністю і кібербезпекою. Однак ця «лінія розмежування» й досі не є ні прямою, ні чітко окресленою з етичної, психологічної чи правової точки зору. Більше того, ймовірно, таких ліній існує багато, і вони можуть бути нестійкими та рухомими, розгалужуватися і перетинатися, формувати хитромудрі візерунки у просторі і часі в залежності від тієї чи іншої соціальної, політичної, економічної, культурної ситуації. Низка наведених вище прикладів цифрового експібіціонізму, можна навіть сказати «цифрової екзальтації», на кшталт завантаження свого життя

в Інтернет або цілодобового стримінгу, є не просто констатацією відомих фактів, але й прекрасним приводом замислитися над тим, наскільки «лінії зіткнення» між свободою та прайвесі взагалі існують. А якщо і існують, то чи не є вони удаваними, вигаданими, містифікованими?

Наостанок запитавмо, чому у «Маніфесті кіборгів» каліфорнійська науковиця Донна Ґаравей описує інтернет-мешканців як «всюдисущих і невидимих»? Чому екрани і камери кіборгів «робляться з сонячного світла»? Сама авторка дає просту відповідь: вони такі світлі, бо є «чистим сигналом, електромагнітними хвилями, частиною спектру» [1, с. 167]. Дійсно, так. Усе, що живе в цифровому просторі, покликано бути прозорим. На відміну від реальних фізичних суб'єктів, мережеві привиди є «чистим етером». Можливо, авторка «Маніфесту кіборгів» тому і сумує: «Куди там людям – таким матеріальним, непрозорим – до цієї легкості» [1, с. 167]. Ідеали чистоти, свободи, світла і прозорості здавна приписувалися не земному існуванню, а утопічним світам і трансцендентним сутностям. Небесні гради мають бути зі скла і кришталю, а земні – з камня. Прозорість – це один із божественних атрибутів, якість недосяжного ідеалу, модус абсолюту. Наш же медіапростір епохи цифрового експібіціонізму, зітканий із оптоволокна та електронних сигналів, усього лише підміна, *Deus ex machina*, комбінація двоїчастих кодів і символів. Вони є віддзеркаленнями «людського, надто людського», а тому і непрозорого. Завдяки діджитал-технологіям соціум отримує унікальний шанс нарешті стати абсолютно відкритим і самопрозорим, але чи зможе ним скористатися?

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. Отже, нами окреслено «трансгоризонт» зняття опозиції прозорого/непрозорого соціуму в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між правесі та свободою в мережі Інтернет: розглянуто інтерпретації концепту прозорості в європейській інтелектуальній історії від Дж. Бенґама до В. Бенґяміна; охарактеризовано сучасні концепції прозорого суспільства (Дж. Ваттімо, Д. Брін, Б.-Ч. Хан, І. Нахон-Серфаті та ін.); досліджено конфлікт між «білим» і «чорним» розумінням соціальної прозорості, що проявляється у протистоянні свободи і прайве-

сі. Узагальнюючи, зазначимо, що категоричне твердження «сучасний соціум завдяки цифровим технологіям стає прозорим» є і еквівалентом, і запереченням іншого, не менш категоричного: «соціум ніколи не був, не є і не буде прозорим». Тож перед нами антиномія. Ключовим висновком до проведеного дослідження може слугувати апофатичне судження: сучасний соціум не є ані прозорим, ані непрозорим. І те і інше – очевидна редукція. Єдине, що має бути прозорим у цифровому соціумі, – це межа між прозорим і непрозорим, відкритим і закритим, явним і тайним, доступним і недоступним. Саме ця «лінія розмежування» визначає протистояння свободи і прайвесі, доступного і конфіденційного, публічного та приватного в інтернет-просторі, саме тут – водорозділ між кіберзлочинністю і кібербезпекою.

Ми могли би охарактеризувати такий соціум як «нібито прозорий» (*als-ob-transparent*), тобто «ймовірно прозорий», «напівпрозорий», «квазіпрозорий», «неначе прозорий», що передбачає його еластичність, гнучкість, пластичність, здатність бути плинним і довільно змінювати ступінь інформаційної проникності *ad hoc*, в залежності від специфіки комунікаційної ситуації. В епоху діджитал соціум ніби приречений бути розір'ятим між полюсами протилежностей, на одному з яких – жага прозорості, на іншому – страх перед нею. Саме такий жах гіпертранспарентності, шокуючої цифрової оголеності кожного перед кожним і змушує хитрити, маніпулювати, плодити фейки і фанти, гіперболізувати, приховувати, занурювати

в гру суб'єктивних конструктів і царство ілюзій. Якщо вдатися до оптичної метафори, то цифровий соціальний простір можна порівняти з системою рухливих лінз і сферичних скляних конструкцій, вставлених одна в іншу. Деякі з них збільшують, деякі – зменшують. Деякі фарбують реальність в райдужний рожевий колір, деякі – у похмурий темно-коричневий. Яких тільки оптичних фільтрів тут не існує: є випуклі і увігнуті, затемнені і віддзеркалюючі, матові, декоративні, напівпроникні, перфоровані, розколоті, вітражні тощо. Завдяки цьому кожен із мережових суб'єктів змушений дивитися на світ крізь «деформуючі інформаційні окуляри». У цифровому медіапросторі соціум тільки здається прозорим. Гаслом такого (не)прозорого соціуму може слугувати перевернуте у відношенні до відомої латинської фрази *esse quam videri* кредо епохи цифрового екстібіціонізму: *videri quam esse* – «здаватися, а не бути».

Перспективними орієнтирами подальших розробок із обраної проблематики є розкриття особливостей феномена цифрового екстібіціонізму, типологічний аналіз мережових суб'єктів за критерієм рівня прозорості та визначення перешкод на шляху формування прозорого суспільства. Усі ці тематичні дослідницькі вектори, як і запропоноване нами виокремлення медійного аспекту розуміння соціальної прозорості в цифрову епоху на основі аналізу проблеми вибору між прайвесі та свободою в мережі Інтернет, що, безсумнівно, потребує уточнення та конкретизації, – є перспективними напрямками подальших досліджень у галузі медіасоціології.

Отримано 29.09.2022

Прийнято до друку 20.11.2022

Список літератури

1. Гаравей Д. Маніфест кіборгів: наука, технології та соціалістичний фемінізм / пер. з англ. Надії Парфан. Політична критика. 2012, № 3. С. 163-171.
2. Декларація про свободу комунікацій в Інтернет / пер. з англ.; Центр демократії та верховенства права; Страсбург, 28.05.2003 (затверджена Комітетом Міністрів). URL: <https://cedem.org.ua/library/deklaratsiya-pro-svobodu-komunikatsij-v-internet/> (дата звернення: 10.01.2022).
3. Кастельс М. Політика Інтернету II: приватність та свобода в кіберпросторі Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / пер. А. Б. Волкова, Е. Г. Ганиш. Київ: Ваклер. 2007. С. 168-187.
4. Ahearn F. How to Disappear: Erase Your Digital Footprint, Leave False Trails, And Vanish Without A Trace. Lyons Press. 2019. 208 p.
5. Arendt H. The Human Condition / introduction by Margaret Canovan. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press. 2018. 380 p.
6. Baudrillard J., Benedict B. The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena / translate from French. London; New York: Verso. 1993. 104 p.
7. Bell G., Gemmell J. Your Life, Uploaded: The Digital Way to Better Memory, Health and Productivity. New York, NY: Plume. 2010. 304 p.
8. Bell G., Gemmell J. Total Recall: How the E-Memory Revolution Will Change Everything. Boston, MA: Dutton Adult. 2009. 304 p.
9. Benjamin W. The Arcades Project / transl. from German

- by Howard Eiland and Kevin McLaughlin. 3rd edition. Cambridge, MA: Belknap Press : An Imprint of Harvard University Press. 2002. 1088 p.
10. Benjamin W. The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media. Cambridge, MA: Belknap Press; An Imprint of Harvard University Press. 2008. 448 p.
 11. Bentham J., Bozovic M. The Panopticon Writings. 2nd ed. London: Verso. 2011. P. 29-95. (Radical Thinkers).
 12. Brin D. The Transparent Society: Will Technology Force Us To Choose Between Privacy And Freedom? New York: Basic Books. 1999. 384 p.
 13. Busch A. How to Disappear: Notes on Invisibility in a Time of Transparency. London: Penguin Books. 2020. 224 p.
 14. Davies B. How to Disappear and Never Be Found: The Ultimate Guide to Privacy, Security, and Freedom. New York, NY: Skyhorse. 2019. 224 p.
 15. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control / transl. from Franch October. 1992. Vol. 59. P. 3-7.
 16. Fau M. E. Summary of «The Transparent Society» By Gianni Vattimo. B09MLC3PNP. 2021. 33 p. (Summaries of Social Sciences).
 17. Foucault M. Discipline & Punish: The Birth of the Prison / transl. from French by Alan Sheridan. London; New York: Vintage Books. 1995. 333 p.
 18. Han B. The Transparency Society / transl. from German. Redwood City, Ca: Stanford Briefs. 2015. 152 p.
 19. Kremling J., Parker A. M. S. Cyberspace, Cybersecurity, and Cybercrime. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd. 2017. 296 p.
 20. Maltzan M., Idenberg F. Social Transparency: Projects on Housing. New York, NY: Columbia Books on Architecture and the City. 2016. 144 p. (GSAPP Transcripts, 6).
 21. Mayer-Sch nberger V. Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2009. 256 p.
 22. Morariu M. Public and Private in the Anthropology of Hannah Arendt Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences. 2011. Vol. II, No. 2. Pp. 146-150.
 23. Nahon-Serfaty I. Strategic Communication and Deformative Transparency. Abingdon, Oxfordshire: Routledge. 2020. 112 p. (Routledge Focus on Communication Studies).
 24. Public Interest and Private Rights in Social Media / ed. by Cornelis Reiman. Oxfordshire, UK: Chandos Publishing. 2012. 254 p. (Chandos Publishing Social Media Series).
 25. Valenzuela A. L. The Connecting Leader: In the Age of Hyper-Transparency, Interconnectivity and Media Anarchy, How Corporate Leaders Connect Business with Society. Austin, TX : Lioncrest Publishing. 2018. 244 p.
 26. Vattimo G. The Transparent Society / transl. from Italy. New York: Polity. 1992. 129 p.
 27. Yar M., Steinmetz K. F. Cybercrime and Society. 3rd ed. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd. 2019. 368 p.
 28. Ziesak J. The Dark Side of Personalization: How Personal Data Collection and Data Use influence Privacy Concerns, Personalization and Willingness to Transact. Munich: GRIN Verlag. 2012. 78 p.

(NON)TRANSPARENT SOCIETY: CHOICE BETWEEN PRIVACY AND FREEDOM

Lidiya Starodubtseva

Doctor of Science (Philosophy), Full Professor, acting Head of Media Communications Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody square, 61022, Ukraine, email: mediatopos@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

The article is devoted to delineating the “transhorizon” of elimination of opposition between transparent and opaque society in the digital age based on the analysis of the problem of choosing between privacy and freedom on the Internet. Interpretations of the concept of transparency in European intellectual history from Jeremy Bentham to Walter Benjamin are considered. Modern concepts of a transparent society are characterized (Gianni Vattimo, David Brin, Byung-Chul Han, Isaac Nahon-Serfati, etc.). The conflict between «white» and «black» understanding of social transparency, manifested in the opposition of freedom and privacy, accessible and confidential, public and private in the Internet space, in the watershed between cybercrime and cyber security, is studied. The front and back sides of the network «openness» of the inhabitants of the Internet galaxy to each other have been analyzed. It has been proven that radical sensitive content should not be in public access and necessarily raises questions of media ecology, media hygiene and media law. The pessimistic «gesture of cancellation» of the very idea of information openness is outlined, concentrated in the questions: «how to disappear?», «how to become invisible?». It is shown why the presence of secrets, the right to privacy and the preservation of confidentiality are necessary conditions for the life of society, guarantees of its safety. The key topics of discussions regarding the openness and availability of information on the Internet are revealed. It is shown that being transparent in a democratic society is dignified and honorable, in a totalitarian society it is risky and dangerous. Contemporary society is defined as «supposedly transparent» (also-transparent), i. e. «semi-transparent», «quasi-transparent», «as if transparent», which implies its elasticity, flexibility, plasticity, ability to be fluid and arbitrarily change the degree of information permeability ad hoc, depending on the specifics of the communication situation.

Keywords: *transparency, society, hypertransparency, freedom, openness, privacy, publicity, cyber security, cyber crime.*

References

1. Haraway, D. (2012) A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist Feminism in the Late Twentieth Century / transl. from English by Nadiya Parfan. Political criticism. 3. 163-171 [in Ukrainian]
2. Declaration on freedom of communication on the Internet / (Adopted by the Committee of Ministers on 28 May 2003 at the 840th meeting of the Ministers' Deputies). Strasbourg, 2003. URL: <https://cedem.org.ua/library/deklaratsiya-pro-svobodu-komunikatsij-v-internet/> [in Ukrainian]
3. Castells, M. (2007) 'Internet Policy II: Privacy and Freedom' The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society, transl. from English by Volkova, A. Hanysh, E. Kyiv: Vacler, pp. 168-187 [in Ukrainian]
4. Ahearn, F. (2019) How to Disappear: Erase Your Digital Footprint, Leave False Trails, and Vanish without a Trace. Lyons Press
5. Arendt, H. (2018) The Human Condition, introduction by Margaret Canovan. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press
6. Baudrillard, J., Benedict, B. (1993) The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena, translate from French. London; New York: Verso
7. Bell, G., Gemmell, J. (2010) Your Life, Uploaded: The Digital Way to Better Memory, Health, and Productivity. New York, NY: Plume
8. Bell, G., Gemmell, J. (2009) Total Recall: How the E-Memory Revolution Will Change Everything. Boston, MA: Dutton Adult
9. Benjamin, W. (2002) The Arcades Project, transl. from German by Howard Eiland and Kevin McLaughlin. 3rd edition. Cambridge, MA: Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press
10. Benjamin, W. (2008) The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media. Cambridge, MA: Belknap Press; An Imprint of Harvard University Press
11. Bentham, J., Bozovic, M. (2011) The Panopticon Writings. 2nd ed. London: Verso, 29-95
12. Brin, D. (1999) The Transparent Society: Will Technology Force Us To Choose Between Privacy And Freedom? New York: Basic Books
13. Busch, A. (2020) How to Disappear: Notes on Invisibility in a Time of Transparency. London: Penguin Books
14. Davies, B. (2019) How to Disappear and Never be Found: the Ultimate Guide to Privacy, Security, and Freedom. New York, NY: Skyhorse
15. Deleuze, G. (1992) Postscript on the Societies of Control, transl. from Franch. October. 59. 3-7.
16. Fau, M. E. (2021) Summary of «The Transparent Society» By Gianni Vattimo. B09MLC3PNP (Summaries of Social Sciences).
17. Foucault, M. (1995) Discipline & Punish: The Birth of the Prison, transl. from French by Alan Sheridan. London; New York: Vintage Books
18. Han, B. (2015) The Transparency Society, transl. from German. Redwood City, Ca: Stanford Briefs
19. Kremling, J., Parker, A. M. S. (2017) Cyberspace, Cybersecurity, and Cybercrime. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd.,
20. Maltzan, M., Idenberg, F. (2016) Social Transparency: Projects on Housing. New York, NY: Columbia Books on Architecture and the City (GSAPP Transcripts, 6).
21. Mayer-Sch nberger, V. (2009) Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age. Princeton, NJ: Princeton University Press
22. Morariu, M. (2011) 'Public and Private in the Anthropology of Hannah Arendt' Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences. 2011. Vol. II(2). 146-150.
23. Nahon-Serfaty, I. (2020) Strategic Communication and Deformative Transparency. Abingdon, Oxfordshire: Routledge (Routledge Focus on Communication Studies).
24. Reiman, Cornelis (ed.) (2012) Public Interest and Private Rights in Social Media. UK: Chandos Publishing (Chandos Publishing Social Media Series).
25. Valenzuela, A. L. (2018) The Connecting Leader: In the Age of Hyper-Transparency, Interconnectivity and Media Anarchy, How Corporate Leaders Connect Business with Society. Austin, TX : Lioncrest Publishing.
26. Vattimo, G. (1992) The Transparent Society, transl. from Italy. New York: Polity
27. Yar, M., Steinmetz, K. F. (2019) Cybercrime and Society. 3rd ed. London, Los Angeles, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd.
28. Ziesak, J. (2012) The Dark Side of Personalization: How Personal Data Collection and Data Use influence Privacy Concerns, Personalization and Willingness to Transact. Munich: GRIN Verlag

Received 29.09.2022

Accepted 20.11.2022